

POVIJEST ZVUČNIH ZAPISA U HRVATSKOJ

VELJKO LIPOVŠČAK

veljko.lipovšcak@zg.t-com.hr

Povijest zvučnih zapisa u Hrvatskoj počinje 1901. sa snimkama hrvatskih skladbi, ali na stranim pločama. Otada su razni domaći i strani izdavači objavili tisuće tonskih nosača, a ima ih na mnogim poznatim i nepoznatim mjestima gdje im prijete propast ne budu li adekvatno zaštićeni. Ti su zapisi dio povijesti hrvatske kulture i društva.

Genijalni izumitelj Thomas Alva Edison, koji se bavio mnogim tehničkim problemima, počeo se zanimati i za reprodukciju zvuka te 1877. uspio izraditi uređaj uz pomoć kojega se zvuk upisivao u valjak prevučen kositrenom folijom. Nazvao ga je *fonograf*, a uz pomoć njega je prvi put u povijesti snimio i reproducirao ljudski glas. Čula se pjesmica *Mary had the little lamb*, koju je izgovarao sam T. A. Edison. Nastavljena su istraživanja radi pronalaska pogodnijeg sustava za reprodukciju zvuka. Amerikanac njemačkog podrijetla Emil Berliner izradio je 1887. uređaj kojim se zvuk snima i reproducira na ploče. Nazvao ga je *gramofonom*. Serijska proizvodnja gramofonskih ploča počela je u SAD-u 1897. godine. Valja spomenuti još dva važna događaja. U Beču je 1898., u sklopu Carske akademije znanosti, osnovan prvi svjetski *fonoarhiv*. Godine 1900. Danac Valdemar Poulsen prikazao je na Svjetskoj izložbi u Parizu uređaj za snimanje zvuka na magnetskim načelima i nazvao ga *telegraphon*.

O povijesti hrvatske fonografije malo se podataka može naći na jednome mjestu. Takvi se zapisi uglavnom mogu pronaći u novinskim člancima i promidžbenim oglasima. Zagrebački dnevnik *Obzor*, *Narodne novine* i *Agramer Zeitung* objavili su 10. i 11. ožujka 1890. obavijest da će „pobudom našeg revnog sugrađanina i industrijalca E. F. Botheaa Edisonov zastupnik Viktor Dlugogenski stići iz Budimpešte sa znatno popravljanim Edisonovim fonografom“. „Stroj koji govori“ prikazan je 13. ožujka, ujutro i popodne,

(Edisonov fonograf u Zagrebu) Gosp. Dlugogenski, kako to već javismo, prispio je jučer sa Edisonvim fonografom u Zagreb, te već obdržava pokuse u svratištu „Cara austrijanskoga“, soba broj 8 u prvom katu. O vrstnosti Edisonova fonografa bilo je već toliko pisano, da bi suvišno bilo o tom i govoriti. Malen je to stroj u posebnoj kutijici, prikladan na svakom stolčiću. Sam stroj tiera posebna baterija, koja okreće malo kolce i podulji kovni valjak. Oko tog kovnog valjka ovije se limeni valjak, na kom su uhvaćeni glasovi, spusti se struja i reprodukcija glasova ljudskih i glasbenih razliega se cievima pripojenim na valjaku. Stroj je po tom veoma jednostavan.

Mana fonografa leži jedino u tom, da nakon mnogih reprodukcija oslabi, a oslabi za to, što se velikom uporabom troši onaj limeni valjak, na kom su uhvaćeni glasovi. Drugo je sa valjcima, koji su istom nekoliko puta upotrebljeni. Kod ovakvih razabire se već u udaljenosti od 3—4 metra sasvim dobro napjeve, smieh, a i same rieči, razabire se nizina i visina glasa, a razabire se i smisao rieči. Kod sinočnje reprodukcije osobito je dobro reproducirao fonograf cielu cigansku glashbu, za vrieme koje čulo se: e l y e n dva tri puta. Od regimentske kapele: R a d e c k o g a m a r š i c a r e v k u reproducirao je fonograf tako, kan da slušaš samu vojničku glashbu. Isto je tako reproducirao cielu vojenu komandu i trublju bezbrižnog postiljona.

Za čudo je, koliko toga taj fonograf može u se primiti. Kod sinočne predstave za novinare, na ponudu gospodina Dlugogenskoga, govorila su sedmorica njih u fonograf, koji je primio u tili čas prve dvie kiticice iz Preradovičevog „Putnika“, prvu kiticicu narodne pjesme „Oj jesenske duge noći“, cielu kiticicu „Kolo od sreće u okoli“ iz Gunduličeva „Osmana“, povike „Živio Starčević! Slava Edisonu,“ podulji pozdrav Edisonu od zagrebačkih novinara i čitavu zahvalu u ime Edisona od g. Dlugogenskoga. Sve je to fonograf reproducirao tako, da je svaki mogao razpoznati i svoje i tudje glasove i naglaske rieči sasma točno i u udaljenosti od šest metara daleko od fonografa.

Slika 1. Zagrebački dnevnik Obzor, 14. ožujka 1890.; snimio: Veljko Lipovšćak

u svratištu *Caru austrijskom*. O tome izvještava zagrebački dnevnik *Obzor* 14. ožujka 1890. (sl. 1.)

Nakon uspješnoga zagrebačkog prikaza Dlugogenski je otputovao vlakom u Rijeku, gdje je prikazao fonograf u hotelu *Deak*.

Nakon toga u novinama su se sve češće pojavljivali napisi o različitim načinima upotrebe te naprave u svijetu. Zagrebački trgovci Budicki i Drucker objavljivali su nešto više oglasa o prodaji fonografa i ostalih mehaničkih reproduktora glazbe, osobito u božićno vrijeme. Zvuk se u Hrvatskoj počinje snimati i reproducirati uz pomoć gramofona početkom 20. st.

AKUSTIČNO DOBA

Nakon uspješnog početka upotrebe gramofona u SAD-u, Emil Berliner je 1897. otišao u London, gdje je uspio uvjeriti tamošnje poslovne ljude u isplativost projekta *gramofon* pa je u Londonu osnovana tvrtka Gramophone Co., danas Electrical Musical Industries (EMI). Iste su godine Emil Berliner i njegov brat Joseph u prostoru Josephove tvornice telefona u Hannoveru osnovali prvu tvornicu gramofonskih ploča u Europi i nazvali je Deutsche Gramophon Gesellschaft.

Godine 1899. osnovana su predstavništva Gramophona Co. u Francuskoj, Rusiji, Španjolskoj i Austriji.

Povijest hrvatskih zvučnih zapisa počinje početkom 20. st. u Beču. Naime, 1901.

Slika 2. Jedna od četiriju najstarijih gramofonskih ploča iz 1901. s hrvatskim programom. Riječi su bile ugravirane u tijelo ploče; snimio: Veljko Lipovšćak

u Beču su za Gramophon Co. snimljene četiri dosad najstarije poznate šelakove jednostrane gramofonske ploče promjera 17 cm s naljepnicom *E. Berliner GRAMOPHONE*. Bariton Albin Lukasch, uz glasovirsku pratnju, izveo je četiri skladbe, od kojih je pronađena jedna – *Miruj srdce moje* 72454/1437g. (sl. 2.)

Naljepnice su bile ugravirane u tijelo ploče. Ploče su izrađene u Hannoveru, kako piše na drugoj, tzv. praznoj strani ploče. Sljedeće godine u Zagreb je stigao snimatelj iz Gramophona Co. i snimio 44 jednostrane ploče promjera 17 cm. Te ploče već su imale papirnate naljepnice. Snimljena je vojnička glazba VII. hrvatsko-slavonske domobranske pukovnije (sl. 3.), izvedbe opernih pjevača Micike Freudenreich, Ernesta Cammarote, Bogdana Vulakovića, glumaca Arnošta Gru-

Slika 3. Gramofonska ploča iz 1902. Program je snimljen u Zagrebu; snimio: Veljko Lipovšćak

Slika 4. Katalog gramofonskih ploča Gramophon Co. sa snimkama za Hrvatsku. U katalogu iz 1914. bilo je 398 dvostranih ploča; snimio: Veljko Lipovšćak

nda i Dragutina Freudenreicha te Tamburaškoga zbora slijepih radnika.

U zagrebačkom dnevniku *Obzor* od 23. kolovoza 1902. tvrtka „Ferdinand Budicki“ prvi put oglašava ploče s hrvatskim skladbama. Otada zagrebačke tvrtke, osobito u vrijeme Božića, redovito objavljuju novitete među gramofonskim pločama. Od 1902. do 1912. Gramophon Co. snimao je zagrebačke i osječke kazališne umjetnike, vojne orkestre i tamburaške zborove u Zagrebu, Ljubljani, Osijeku i Beču. U katalogu za Hrvatsku iz 1914. bilo je navedeno 398 ploča. (sl. 4.)

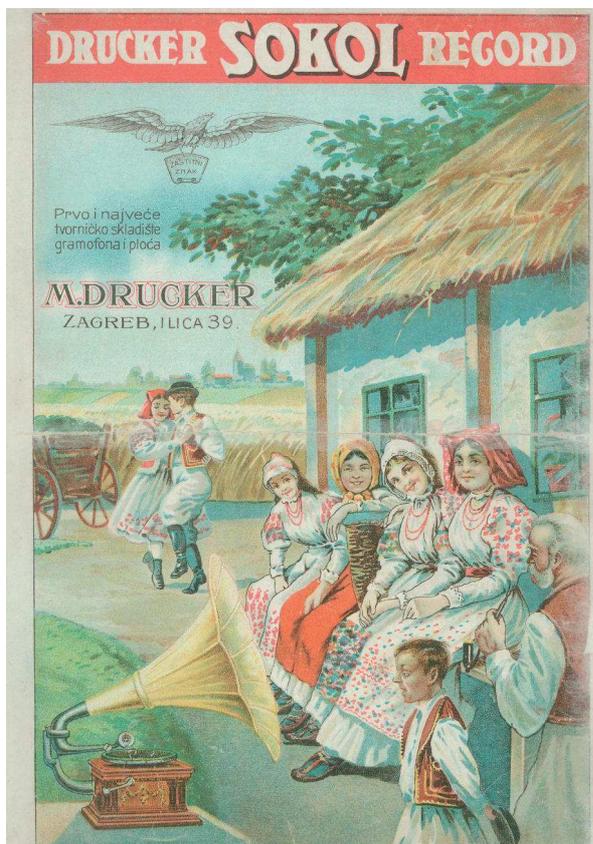
Godine 1907. povećane su carine na gramofonske proizvode. U Monarhiji nije postojala proizvodnja gramofona ni ploča, ali taj je zastoј ubrzo riješen. U okolici Beča niknulo je nekoliko proizvođača ploča. Gramophon Co. riješio je problem tako što je u Beču osnovan Oestereichische Gramophon Gesellschaft, koji je otvorio tvornicu u češkim Sudetima, u mjestu Aussig an der Elbe ili Ústí nad Labom.

Sve poznate tvrtke imale su svoje ispostave u Beču, odakle su dolazili snimatelji u Hrvatsku. Godine 1904. stigli su snimatelji tvrtke International talking machine Co. Odeon, čija je središnjica bila u Berlinu. Iste godine Odeon je pustio na tržište prve dvostrane ploče. Prema broju dostupnih ploča, Odeon (sl. 5.) je, uz Gramophon Co., bio najzastupljeniji u Hrvatskoj i snimao je od 1904. do 1910. Od 1908. godine francuski je Pathé iz bečkog predstavništva slao snimatelje da snimaju hrvatske izvođače. Iste je godine

Slika 5. Njemački Odeon bio je druga tvrtka po broju snimljenih ploča u Hrvatskoj iza Gramophon Co.; snimio: Veljko Lipovšćak

osnovana Prva mađarska tvornica ploča, koja je u Budimpešti imala cijelu tehnološku

Slika 6. Tvrtka M. Drucker je prije Prvog svjetskog rata bio jedini hrvatski izdavač ploča; snimio: Veljko Lipovšćak

lošku liniju za proizvodnju ploča. U početku su snimali u Hrvatskoj, a sadržaj ploče na naljepnici bio je pisan na mađarskom jeziku. Godine 1910. osnovali su ispostavu u Beču, a njezine su ploče nosile oznaku *Premier*. Onda je na pločama snimljenima u Hrvatskoj sadržaj na naljepnici bio napisan na hrvatskom jeziku.

Godine 1910. u Hrvatsku dolaze snimatelji velike engleske tvrtke Columbia i njemačke tvrtke Favorit. Osim spomenutih tvrtki, u Hrvatskoj su snimale i nje-

mačke tvrtke BEKA, Dacapo, Lyrophon, Scala, Special i američki Victor.

Godine 1910. osnovana je prva hrvatska izdavačka kuća za gramofonske ploče – zagrebačka tvrtka „M. Drucker“, u Ilici 39, počela je izdavati i prodavati gramofonske ploče s vlastitom naljepnicom *Drucker SOKOL Record*. (sl. 6. i 7.)

Uzlet izdavačke djelatnosti i prodaje ploča naglo je prekinut. U povodu objave rata sa Srbijom izašla je ploča *Proglas hrvatskom narodu kralja Franje Josipa*, u izdanju Oestereichische Gramophone Gessellschaft i s naljepnicom *Gramophone Concert Record*, kojom završava serija izdavanja ploča za hrvatsko tržište do početka Prvoga svjetskog rata.

Sadržaji ploča akustičnog doba bili su vojnička glazba, glazba tamburaških zborova, operne i operetne arije, dueti i kvarteti. Posebno su snimani muški i ženski glasovi te popularne pjesme zborova. Za ploče sa šaljivim pričama i igrama te s kabaretskim pjesmama u katalogima ploča rabio se pojam *komik*.

Slika 7. Naljepnica gramofonskih ploča hrvatskog izdavača ploča Drucker SOKOL Record; snimio: Veljko Lipovšćak

Najčešće snimana skladba bila je hrvatska himna *Lijepa naša domovino*. Skladbe Ivana pl. Zajca snimljene su na najvećem broju ploča. Ulomci iz operete *Barun Trenk* Srećka Albinija objavljeni su na pločama četiriju tvrtki: Gramophonea Co., Odeona, Premiera i Sokola (1909.). To su ujedno i jedine snimke te operete. Zanimljivo je bilo izdanje tvrtke Odeon na tri ploče s naslovom *Diljem doma*, na kojima je bio snimljen opis putovanja kroz hrvatske krajeve.

Najpopularniji izvođači na pločama bili su operna i operetna primadona sopraniistica Irma Polak, operni bas Tošo Lesić te komičari Arnošt Grund i Juraj Dević. Akustično doba izdavanja hrvatskih gramofonskih ploča završeno je 1921. godine. Mavro Drucker odlučio je izdati gramofonske ploče koje bi zadovoljile tržište nove države – Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca. Naručio je snimanje ploča u Berlinu, u Deutsche Gramophon Gesellschaftu. Skladatelj i vojni dirigent Ivo Muhvić otišao je s notama u Berlin i ondje s njemačkim glazbenicima snimio dvadeset i osam ploča promjera 25 cm s

naljepnicama *Gramophon Record* i likom *anđela koji piše*. Sadržaj na naljepnici bio je dvojezičan: hrvatski (latinicom) i srpski (ćirilicom).

ELEKTRIČNO DOBA

Edison Bell Penkala

Prvi svjetski rat ubrzao je razvoj bežične telefonije, a prvi su rezultati bili korištenje mikrofona, pojačala i slušalica.

Ta su nastojanja pridonijela pronalasku električnog načina snimanja na gramofonske ploče. Kakvoća zvuka znatno je poboljšana. Frekvencijsko područje proširilo se za dvije i pol oktave, a prvi se put čuo i zvuk basa. U visokih tonova opažali su se definicija i detalji, a čuli su se i sibilanti. Električno pojačan zvuk iz mikrofona omogućio je glazbenicima da snimaju u prostranom studiju. Godine 1925. započelo je komercijalno doba električnog snimanja. Na tržištu su se pojavile gramofonske ploče snimljene na nov način, u izdanju američkih tvrtki Columbia i Victor, a 1935. u Njemačkoj se pojavio *magnetofon*.

U Zagrebu je 1926. osnovana tvornica gramofona i ploča Edison Bell Penkala d. d. Zagreb je bio pogodna točka za širenje tržišta gramofonske ploče na jugoistok Europe te na Balkan i Bliski istok. Valja napomenuti da u tadašnjoj Jugoslaviji nisu bila regulirana autorska prava. U Zagrebu su 12. lipnja 1926. predstavnici zagrebačke tvornice olovaka Penkala d. d. potpisali s predstavnikom Edison Bell Internationala Ltd. sporazum o osnivanju dioničarskog društva Edison Bell Pen-

Slika 8. Današnji izgled zgrade u Branimirovoj 43 u Zagrebu u kojoj je bila prva hrvatska tvornica gramofonskih ploča Edison Bell Penkala osnovana 15. listopada 1926. Fototeka MGZ-u

kala (EBP) za proizvodnju gramofona i ploča. Edison Bell International Ltd. iz Engleske (osnovan 1898., prestao je djelovati 1936.) bila je manje poznata tvrtka u usporedbi s dvije velike – Gramophone Co. i Columbijom.

Dana 15. listopada 1926. održana je osnivačka skupština dioničarskog društva Edison Bell Penkala. Uprava i pogon za proizvodnju gramofona i ploča (galvanoplastika i prešaonica ploča) bili su smješteni u dvorišnoj zgradi tvornice olovaka Penkala d. d. u Branimirovoj 43 (sl. 8.), a studio za snimanje odnosno urezivanje u voštanu ploču bio je u Nikolićevoj 7 (danas Teslina ulica).

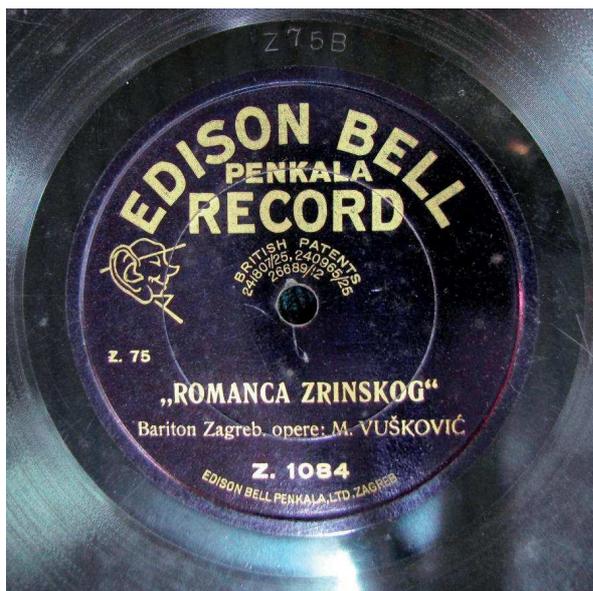
Društvo je upisano u sudski registar 17. veljače 1927. U međuvremenu je EBP 6.

prosinca 1926. otvorio prvu specijaliziranu prodavaonicu gramofona i ploča u Zagrebu, u Oktogonu, Ilica 5. U tome su sudjelovali Prva hrvatska štedionica, Penkala d. d. i Edison Bell Ltd.

Od 1927. do 1933. godine tvrtka EBP sustavno je snimala glazbu domaćih izvođača. Zbog poznatih gospodarskih neprilika snimanja su se prorijedila, ali, s najboljom nadom u nastavak, trajala su i do 1938. Najveći dio programa upotpunjavali su zagrebački izvođači, što je bilo više od 50 % ukupnog programa. Za snimke hrvatskih izvođača iz početnih pet godina djelovanja tvrtke zaslužni su urednici Milan Sachs, Pavao Markovac, Juraj Dević i Ivo Tijardović.

Program je obuhvaćao sve glazbene oblike koji su se mogli izvesti unutar zadanog trajanja jedne strane gramofonske ploče. Izrađivale su se ploče promjera 15 cm (*Edison Bell Penkala Baby*), 20 cm (*Edison Bell Radio*), 25 i 30 cm (*Edison Bell Penkala Record* i *Edison Bell Electron*). (sl. 9. a, b, c, d)

U početku djelovanja EBP-a, 4. prosinca 1927., u zagrebačkoj prvostolnici (sl. 10.) održano je javno snimanje dviju božićnih pjesama: *Narodil se kralj* i *Tebe Boga hvalimo*. Zanimljivo je da je to bilo treće javno snimanje za ploče u svijetu. Prvo je bilo u SAD-u 1925., kad su za Columbiju snimljeni zborovi u Metropolitan operi. Drugo je bilo snimanje oproštajnog koncerta Nelly Melbe u Covent Gardenu

Sl. 9a

Sl. 9b

Sl. 9c

Sl. 9d

Slika 9. (a,b, c, d) Edison Bell Penkala proizvodio je četiri vrste gramofonskih ploča. Ploče promjera 30 i 25 cm s naljepnicama Edison Bell Penkala Record i Edison Bell Electron, ploče promjera 20 cm s naljepnicama Edison Bell Radio i ploče promjera 15 cm Edison Bell Penkala Baby; snimio: Veljko Lipovšćak

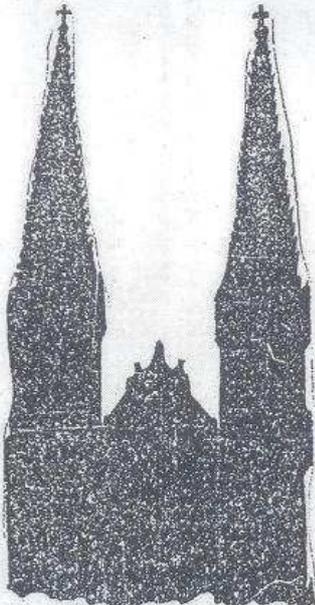
u Londonu 1926. za Gramophon Co., a ploča je nosila naljepnicu *His Master's Voice*.

Iz kataloga EBP-a vidi se da su se osim ploča snimljenih u Zagrebu izrađivale i ploče sa snimkama engleskog Edison Bella, te snimke s rumunjskom, mađarskom, turskom i bugarskom glazbom.

Popularna je bila i vojna glazba. EBP je imao dosta snimaka zagrebačkoga vojnog orkestra Savske divizijske oblasti, poslije 35. pješačkog puka *Zrinski*, pod vodstvom višega vojnog kapelnika i skladatelja Ive Muhvića i kapelnika Franje Wimera. Osim promenadnih koncerata, taj je orkestar održavao redovite kon-

U stolnoj crkvi

u nedelju 4. prosinca o. g.
u 4 sata popodne

obavit će domaća tvornica gramofona
i gramofonskih ploča EDISON BELL
PENKALA Ltd. Zagreb

**gramofonsko
snimanje na daljinu**

Snimat će se božićne pjesme pjevane
od zagrebačkih klerika, uz sudjelovanje
prisutne publike, pod osobnim ravnat-
njem g. N. Fallera, opernog ravnatelja.
Gramofonsko snimanje na daljinu, po-
moću telefonskog električnog voda,
predstavlja danas

senzaciju tehnike!

Da bi ove ploče naših božićnih pje-
sama ispale što savršenije i veličajnije

**pozivamo zagrebačko
gradjanstvo**

da u što većem broju prisustvuje ovom
velikom činu u našoj stolnoj crkvi, te
da sudjeluje skupnim pjevanjem.

Vaš glas u gramofonu!

Edison Bell Penkala Ltd
Zagreb

Jutarnji list, 4. prosinca 1927.

Slika 10. U zagrebačkim dnevnicima Jutarnji list i Novosti od 4. 12. 1927. tvornica gramofonskih ploča Edison Bell Penkala oglasila je javno snimanje božićnih pjesama u zagrebačkoj Prvostolnici; snimio: Veljko Lipovšćak

certe u poznatim kavanama u kojima su, osim koračnica, izvodili i druge glazbene skladbe.

Hrvatsku narodnu glazbu izvodili su solisti Josip Batistić, operni tenor Boris Vičar, operetni prvak Milan Šepec, vokalni kvartet *Lisinski*, a posebno valja izdvojiti izvorni folklor s naslovom *Starinske narodne pjesme sa otoka Krka*, snimljen na pet ploča.

Dječji su programi bili nešto slabije zastupljeni. Nekoliko poznatih dječjih pjesmica snimile su učenice zagrebačke I. građanske škole, a dvije priče ispričala je poznata dramska umjetnica Nina Vavra, čije su to jedine snimke.

Književnost je bila vrlo slabo zastupljena, ali ono što je snimljeno ima posebnu vrijednost. Na dvije ploče snimljen je glas jedne od najvećih hrvatskih dramskih umjetnica Marije Ružičke-Strozzi i njezina umjetničkog partnera Josipa Pavića. Posebna zanimljivost onoga doba bile su humoristične snimke. Gramofon i ploča omogućili su ljudima uživanje u humoru unutar vlastita četiri zida. Mogle su se kupiti šaljive snimke, pjesmice, kupleti u izvedbi velikih komičara hrvatskog kazališta Arnošta Grunda, Jurija Devića, Ace Biničkog, Dejana Dubajića i Augusta Cilića.

U katalogu je bio i program ozbiljne glazbe. Vokalnu glazbu izvodili su Maja de Strozzi, Ančica Mitrović, Zlata Gjungenac, Marta Pospišil, Lucija Ožegović, Armin Armidi, Rudolf Bukšeg, Drago Hrzić, Josip Čović, Nikola Cvejić i Aleksandar Griff te kvartet i zbor *Lisinski*.

Na programu je bilo i nešto komorne instrumentalne glazbe, a izvodili su je harfistica Luisa Holub, čelist Viktor Koščica, gudački kvartet Marijane Schön te zagrebački kvartet Schrammel.

Operni program na pločama bio je vezan za aktualni repertoar Zagrebačke opere. Snimane su operne arije uz glasovirsku pratnju i pratnju orkestra Narodnog kazališta u Zagrebu kojim je dirigirao Oskar Smodek. Uz spomenute pjevače, snimljeni su i glasovi Tinke Wesel-Pola, Zdenke Zike, Josipa Rijavca, Marija Šimenca, Rudolfa Ertla, Roberta Primožiča, Marka Vuškovića i Josipa Križaja.

Operetna glazba na pločama EBP-a podudarala se s programom Velikoga kazališta, druge scene u Tuškancu i, kasnije, Maloga kazališta. Program se sastojao od klasičnih opereta i onih nastalih

1920-ih i 1930-ih godina. Glavni operetni izvođači bili su vrlo omiljeni tenor Milan Šepec, Dejan Dubajić, Nada Auer, Marica Lubejeva, Mila Popović-Mosinger, Aca Binički i Vladimir Majhenić. Popularnost Ive Tijardovića i njegovih opereta očitovale se na brojnim pločama EBP-a. Sva glazba iz njegovih opereta u obliku ulomaka, tj. sve njegove najpopularnije skladbe bile su snimljene na pločama EBP-a. Njegova najpopularnija opereta *Mala Floramyje* (1931.) u cijelosti je snimljena na osam ploča promjera 25 cm, u izvedbi Operete zagrebačkoga Narodnog kazališta. Ploče su objavljene kao luksuzni album kojemu je priložen i libreto operete te autogram skladatelja.

Početak EBP-a vezan je za dvije novosti toga doba. Godine 1926. počela je raditi zagrebačka radiopostaja, koja nije bila konkurencija tvornici ploča, štoviše,

Slika 11. *Marijana*, najpoznatiji hrvatski šlager Vlaho Paljetka pojavio se na pločama 1936.; snimio: Veljko Lipovšćak

i ona se u svom programu koristila pločama. U isto se vrijeme pojavila i velika atrakcija – zvučni film. Većina popularnih melodija preuzimane su iz filmova i ubrzo bi se pojavljivale na pločama. Snimke popularnih melodija iz poznatih filmova, s riječima na hrvatskom jeziku i u izvedbi domaćih pjevača, odmah su se pojavljivale na pločama EBP-a. To su bili *Sony Boy*, *Rio Rita*, *Valcer za dva srca*, *Ljubavna pjesma poganina*, *Broadway Melody* itd. Glavni su izvođači bili Milan Šepec, Vlaho Paljetak, Leo Mirković, Nikola Cvejić i Margita Dubajić. Plesna je glazba u katalogu bila podijeljena prema vrsti plesa, a najpopularniji plesovi toga vremena bili su engleski valcer, boston, tango i drugi. Tekstovi snimljenih pjesama bili su na hrvatskom jeziku. Zanimljivost toga vremena jest da su popularne pjesme na pločama izvodi-

li operni i operetni pjevači. Jedini koji nije pripadao tom krugu bio je Vlaho Paljetak. Domaćih popularnih pjesama gotovo i nije bilo, a počeo ih je skladati upravo Vlaho Paljetak. Tako je u suradnji s tekstopiscem Svetozarom Šišićem u Dubrovniku 1936. nastala *Marijana*, najpopularniji hrvatski šlager svih vremena. *Marijana* nije osvojila samo domaće tržište nego je obišla svijet. EBP je snimio *Marijanu* (sl. 11.) s kantautorom Vlahom Paljetkom u dvije verzije – s gitarom i s orkestrom.

Iako je EBP poslovaio sve lošije, objavljena su dva vrijedna izdanja. Prva hrvatska jazz snimka s triom Krizman, Jurković i Tekauc te tri ploče Andrije Konca, tenora zabavne glazbe u usponu, iz 1938. bile su zadnje akvizicije u katalogu EBP-a.

EBP je imao proizvodni kapacitet od milijun primjeraka u godini, što je u najboljim danima – 1929. i 1930., ostvareno samo polovično, a samo je četvrtina ukupnog kapaciteta bila prodana. Nema arhivskih podataka o prodaji pojedinih ploča. Iz kataloga i reklamnih objava može se samo zaključiti kada se neka ploča pojavila u prodaji. Jedini pravi podatak jest da je operetni prvak tenor Milan Šepec bio rekorder po broju izdanih ploča – snimio je 53 ploče. Ploče su se prodavale na cijelom području Jugoslavije. EBP je imao vlastite prodavaonice u Zagrebu, Beogradu i Skoplju. U prvoj godini proizvodnje, 1927., snimljeno je oko tri stotine ploča, a iz kataloga je vidljivo da je ukupno proizvedeno 2230 ploča različitog sadržaja. S više od 50 % svog programa EBP je dao velik doprinos povijesti hrvatske kulture i društva. Zbog lošega gospodarenja i u uvjetima svjetske gospodarske krize EBP je 1937. pao pod stečaj. No tvrtka je i dalje radi-

la, čak i snimala (*A. Konc*, 1938.). Kako bi se opravdalo povećanje cijena ploča, početkom ožujka 1940. kupci su cirkularnim pismom obaviješteni o poskupljenju sirovina i radne snage, povećanju proizvodnih troškova i povišenju poreza. Najzanimljivija pojedinost iz toga pisma jest „da se ide u susret skorom dovršenju stečaja i da se nastavlja s normalnim radom“. Međutim, EBP se s početkom rata u Jugoslaviji ugasio.

OSTALI IZDAVAČI

Osim EBP-a, u Hrvatskoj odnosno na području Kraljevine Jugoslavije pojavljivali su se i strani izdavači koji su snimali ploče. To su bili engleska Columbia i Gramophone Co., čije su ploče nosile naljepnicu *His Master's Voice* (HMV), kao i njemački Odeon i Parlophon. Te su tvrtke snimale program koji se mogao dobro prodavati na jugoslavenskom tržištu – narodnu glazbu. U programu HMV-a i Parlophona bilo je i snimaka operne glazbe.

ELEKTROTON

EBP je sve slabije poslovaio na tržištu gramofonskih ploča, no nakon što je prošla svjetska gospodarska kriza, poraslo je i zanimanje za gramofonske ploče. Prazninu je popunila slovenska tvrtka za proizvodnju gramofonskih ploča. Naime, bračni par Dragutin i Zora Križanec otvorio je u Ljubljani, u svom stanu u Frančiškovičevoj 10, obrtničku radionicu za izradu gramofonskih ploča Elektroton. Tvrtka se zvala Elektroton. S pomoću kupljenih inozemnih matrica na ručnoj su hidrauličnoj preši proizvodili gramofonske ploče promjera 25 cm. Njihova je godišnja proizvodnja bila oko

Slika 12. Od 18. siječnja 1938. u Zagrebu na adresi Sv. Duh 50b počeo je raditi Elektroton, preslik iz Jugoton arhiva.

15 000 ploča. Imali su prodavaonicu u Ljubljani, na adresi Prohod nebotičnika.

Osjetivši pogodan trenutak za proširenje poslovanja zbog stečaja EBP-a, bračni se par preselio u Zagreb. Svoju su tvrtku Elektroton d.z.o.z. Ljubljana 19. siječnja 1938. registrirali kao podružnicu u Zagrebu, Ilica 5, Oktogon.

Za svoje djelovanje u Zagrebu odabrali su jednokatnicu na Sv. Duhu 50a. (sl. 12.)

Elektroton je izdavao ploče stranih licencija. One koje su nosile samo oznaku *Elektroton* bile su izrađene od inozemnih matrica. Na pločama su snimljeni svi glazbeni oblici, ali najviše je bilo zabavne glazbe. Proizvodne serije sastojale su se od 10 do 30 komada

po komercijalnom broju. Tijekom 12-satnoga radnog vremena, uz brojne promjene, na jednoj je preši izrađivano od 80 do 100 ploča. U takvim je uvjetima počeo djelovati Elektroton u Zagrebu. Posao se širio i zahtijevao povećanje proizvodnog kapaciteta. Od EBP-a su nabavljene dvije preše, a postavljen je i novi energetski sustav. Naklade su se povećale na 50 komada po broju ploče. Proširila se i trgovačka mreža. Osim prodavaonica u Zagrebu i Ljubljani, otvorene su trgovine u Novom Sadu, Beogradu

i Mariboru. I za vrijeme Drugoga svjetskog rata dobro se poslovalo, ali oblik

Slika 13. 1944.g. Elektroton je započeo izrađivati ploče s vlastitim snimkama; snimio: Veljko Lipovšćak

tvrtke je promijenjen. Elektroton (sl. 13.) je 21. veljače 1944. registriran kao dioničko društvo za veleobrt i trgovinu sa sjedištem u Zagrebu, Sv. Duh 50a.

Potkraj 1944. Elektroton izdaje prve vlastite ploče, i to zabavne glazbe. Na nekoliko ploča u maloj nakladi snimili su šlagere domaćih i stranih skladatelja u izvedbi Andrije Konca, Nine Selak, Miljenka i Silvija Sutlovića te Rudolfa Dugulina.

Ploče su se snimale/urezivale u voštanu ploču u Državnoj krugovalnoj postaji Zagreb, u Vlaškoj 116. Snimljene voštane ploče slale su se u Elektroton na Sv. Duh 50a, u odjel galvanoplastike, gdje su se izrađivale matrice, koje su stavljane u prešu i dobivane su ploče od šelaka.

Promet s pločama bio je vrlo dobar. Godišnja proizvodnja ploča potkraj rata iznosila je oko 60 000. Tvornica je zapošljavala deset radnika.

Zahvaljujući Elektrotonu, nije prekinut niz u proizvodnji ploča u Hrvatskoj, ali za razliku od EBP-a, Elektroton nije pridonio programu domaće proizvodnje i reprodukcije. Većinom su snimali licencijski program. Vodili su uspješnu komercijalnu politiku koja je u svibnju 1945. iznenada prekinuta.

Nakon završetka rata i promjene vlasti, odlukom Gradskoga narodnog odbora za grad Zagreb Elektroton je 22. lipnja 1945. nacionaliziran te je osnovana Državna tvornica gramofonskih ploča Elektroton, kojoj je dodijeljena cjelokupna imovina dotadašnjega dioničarskog društva. Bivši vlasnik Dragutin Križanec nije samo izgubio imovinu nego je zbog tiskanja ploče *Lili Marlen* optužen i osuđen, ali je pomilovan. Neko je vrijeme, zajedno sa suprugom, bio i namještenik u svojoj bivšoj tvrtki.

U novoj državi za Elektroton je bio odgovoran Radio komitet Vlade FNRJ, kao i zagrebačka Radioindustrija. Elektroton je imao svoga direktora, ali njemu je bio nadređen direktor Radio Zagreba. U ono vrijeme proizvodilo se nešto ploča s prijeratnim američkim, češkim i talijanskim matricama. Jedina i posljednja snimka iz toga doba bila je skladba *Hvala ti...* u izvedbi Zvonimira Krkljuša (E-500). Stanje u tvornici, bolje rečeno u radionici, bilo je nesređeno pa se u tim prostorima nije mogao razvijati posao. Strojevi, preše i ostala sredstva za rad bili su u lošem stanju. Najprije je trebalo naći nove radne prostorije. Nakon dosta problema s državnom administracijom, Elektrotonu su dodijeljene prostorije bivše tvornice paste za cipele u Ilici 213, koja je premještena na novu lokaciju. Na novu adresu, u Ilicu 213, preseljeni su svi uređaji i relativno uporabljiva oprema sa Sv. Duha 50a te iz bivšeg EBP-a u Branimirovoj 43. Tako je Državna tvornica gramofonskih ploča Elektroton, osim spomenute opreme, dobila i prodavaonice u Zagrebu, Ljubljani i Beogradu. Kasnije je na Trešnjevci pronađeno skladište EBP-a s dijelovima mehaničkih gramofona. Trebalo je početi slagati preše i strojeve da se pokrene proizvodnja, ali u ono vrijeme planskoga gospodarstva teško se dolazilo do materijala za montažu strojeva. Takva je tvornica bila nezanimljiva socijalističkoj vlasti, koja je gradila pogone teške industrije.

JUGOTON I HRVATSKA NAKLADA ZVUKA I SLIKE

Odlukom Radio komiteta Vlade FNRJ od 10. srpnja 1947. službeno je osnovana tvornica gramofonskih ploča Jugoton

Slika 14. U ljeto 1947. Elektroton se preselio u Ilicu 213 u Zagrebu. Dne 10. 7. preimenovan je u Jugoton. Tu su se proizvodile gramofonske ploče do 30. 6. 1963., preslik iz Jugoton arhiva.

(sl. 14.). Te je godine počelo osnivanje ili preimenovanje tvornica i poduzeća koja su dobivala predmetak *jugo*. Jugotonu je dodijeljena sva imovina bivših poduzeća EBP-a i Elektrotona. I tako je, uz zastarjele uređaje, problematičan montažni materijal i dobru volju, 5. studenog 1947. u Zagrebu ponovno počela proizvodnja gramofonskih ploča. Za taj je početak zaslužna i češka tvrtka Gramofonové závody iz Praga, kojoj je vlast dopustila suradnju s Jugotonom. Ta je češka tvrtka poslala prvi pravi materijal za proizvodnju ploča i stručnjaka za izradu matrica u galvanoplastici. Nakon prvih proizvodnih uspjeha pojavile su se i poteškoće. U zemlji je bilo malo gramofona,

a prodaje ploča nema bez gramofona.

U početnom razdoblju tiškale su se ploče koje su na naljepnici imale oznaku *Jugoton* i dodatak *Gramofonové závody Praha* jer je za snimke bila zaslužna i ta tvrtka. To je bila serija ploča narodne glazbe, umjetničkih popijevki i partizanskih pjesama s brojevima od 1001 do 1035. Licencijske snimke na pločama bile su serije s brojevima 2000 i 4000.

Godine 1949. napokon se počela proizvoditi serija ploča 6000 s domaćim izvođačima, a trajala je do 1959. godine. Proizvedeno je oko 800 brojeva ploča. Time završava proizvodnja

Slika 15. 1949. započela je serija ploča 6000 s domaćim programom. Izrađeno je 800 brojeva ploča; snimio: Veljko Lipovšćak

Slika 16. Jugoton je počeo 1957. izrađivati 25cm ploče od polivinilklorida. 1961. izrađena je prva ploča sa stereo snimkom LPY-18; snimio: Veljko Lipovšćak

šelakovih ploča. Ploče su snimane i urezivane na Radio Zagrebu, a matrice su se izrađivale u novom odjelu galvanoplastike u Jugotonu, u Ilici 213. To je bilo vrijeme kada se pojavila *Pjesma Zagrebu* (S-6044) (sl. 15), kada je drugi put snimljena cjelovita Tijardovićeve *Mala Floramye* na osam ploča promjera 25 cm (C-6080 do C-6087). Valja spomenuti ploču sa snimkom *Podravske suite* Zlatka Špoljara (C-6033), orkestralni potpuri Albinijeve operete *Bosonoga plesačica* te operetne arije i duete u izvedbi solista zagrebačkog kazališta Komedijska. Ostali se program sastojao od narodnih pjesama iz svih krajeva bivše države, pjesama iz razdoblja borbe i obnove te zabavne glazbe. Ivo Robić bio je rekorder po broju snimljenih ploča na 78 okr./min. U razdoblju od 1949. do 1959. snimio je 63 ploče.

Poslije Drugoga svjetskog rata zabilježen je znatan napredak u proizvodnji ploča:

godine 1947. u SAD-u je počela proizvodnja ploča promjera 25 i 30 cm za 33 okr./min od polivinilklorida, a 1957. izrađene su, također u SAD-u, prve ploče sa stereosnimkama.

No na tržištu nije bilo gramofona. Nije bilo uvoza, a nije bilo ni domaće proizvodnje. Trebalo je osigurati egzistenciju poduzeća i pronaći nove proizvode koji će imati bolju prodaju na tržištu, a ujedno akumulirati sredstva za rekonstrukciju osnovne djelatnosti. S tim je ciljem osnovan pogon za proizvodnju elektropribora i raznih artikala za široku potrošnju od plastike.

Pogon ploča trebalo je stalno obnavljati radi poboljšanja kvalitete ploča. Godine 1951. iz Mađarske je nabavljen uređaj za urezivanje u lak-ploču *Gamma*, a 1952. u Zagreb je dopremljen i prvi magnetofon za snimanje *Philips-Felba*. Novi uređaji znatno su povećali kvalitetu ploča. Nakon rekonstrukcije prešaonice 1956. godine proizvodnja je bila spremna za izradu dugosvirajućih ploča od 25 cm za 33 okr./min od polivinilklorida. Sljedeće godine pogon ploča osposobljen je za proizvodnju ploča promjera 17 cm za 45 okr./min. Uvođenjem proizvodnje ploča 17/45 naglo se povećao plasman ploča na tržištu, zahvaljujući usto i uvozu gramofona. Dodatna je proizvodnja prekinuta i prebačena u MEBU. Godine 1960. uz postojeće se strojne kapacitete nisu mogle zadovoljiti potrebe tržišta ploča čak ni radom u dvije smjene te se izlaz morao potražiti u izgradnji nove tvornice.

Nakon izrade elaborata odobrena je lokacija za gradnju nove tvornice u Zagrebu, u Dubravi, te je započeta izrada projekta. Tijekom 1961. proizvedene su prve ploče sa stereosnimkom LPY-18 *Tam kjer murke cveto* (sl. 16.). Iznenada, ali srećom nakratko, tržište je 1962. godine počelo stagnirati, među ostalim, i zbog pojave konkurencije iz Srbije – Produkcije gramofonskih ploča Radiotelevizije Beograd (PGP) i Diskosa iz Aleksandrovca. To je bilo jedno od najtežih razdoblja Jugotona od njegova osnutka. No teškoće su uskoro prebrođene i nastavljena je gradnja tvornice. U toj kriznoj godini dobiven je devizni kredit i državna dotacija od 10 000 000 dinara, čime je ostvaren najveći izdavački pothvat u povijesti hrvatske diskografije. Sa solistima, zborom i orkestrom opere HNK iz Zagreba snimljene su cjelovite opere *Nikola Šubić Zrinski* Ivana pl. Zajca, *Ero s onoga svijeta* Jakova Gotovca i opereta *Mala Floramye* Ive Tijardovića. Snimljeni su i operni recitali tenora Josipa Gostića, baritona Vladimira Ruždjaka, basa Tomislava Neralića, operni zborovi u izvedbi Opernoga zbora HNK iz Zagreba te ulomci iz operete *Splitski akvarel* Ive Tijardovića.

Nova tvornica u Dubravi, s kompletnim tehnološkim procesom, svečano je otvorena 11. rujna 1963. Nakon početnih problema proizvodnja je naglo porasla tako da je u studenome iste godine izrađena prva ploča narodne glazbe 17/45 u nakladi od 100 000 komada. Važna je bila 1966., kada je s tvrtkom EMI potpisan ugovor o licencijsko-proizvodnom programu. Interes EMI-ja bio je da uz pomoć Jugotona prodre na istočnoeuropsko tržište s programima koje su istočne vlasti dopuštale. Taj je ugovor ujedno značio velik zamah za domaće tržište jer je EMI uvjetovao

određenu razinu kvalitete proizvoda. Godine 1967. provedena je velika rekonstrukcija proizvodnje ploča i galvanoplastike, uz uvođenje potrebnih uređaja za kontrolu kvalitete tih dviju faza proizvodnje. Pogon ploča proširen je na 32 poluautomatske preše s ekstruderima, uređajima za pripremu polivinilklorida za tiskanje ploča. Godine 1971. u proizvodnju se uvodi novi tonski nosač: glazbena kaset. Kako bi išlo ukorak sa svjetskim trendom kvalitete, poduzeće je moralo stalno obnavljati sve proizvodne faze. Godine 1983. proizvedeno je najviše ploča i kaset. No doba gramofonske ploče polako je prolazilo i glavni je proizvod postajala kaset. Proizvedeno je 5 240 000 LP ploča (ploče 17/45 vrlo su se malo proizvodile) i 5 820 000 kaset. Iste godine pjesma *Džuli* u različitim je proizvodnim oblicima prodana u nakladi od oko 800 000 primjerala. Sljedeća inovacija u proizvodnju je uvedena 1985. – otada se, u suradnji s engleskom tvrtkom Sony Broadcast, pri snimanju počela primjenjivati digitalna tehnika. Početkom listopada 1985. snimljene su četiri ploče s glazbom zagrebačkih komornih sastava. Godine 1988. uvedena je treća vrsta proizvodnje – kopiranje videokasete, ali trajala je samo sedam godina. Proizvodnja ploča postupno zamire i krajem veljače 1995. izrađene su posljednje ploče, a proizvodnja kasete prestala je 2005. godine. Tvrtka nikada nije imala vlastitu proizvodnju CD-ova.

U Hrvatskoj je 1973. počela raditi tvrtka Suzy, koja se, osim izdavačkom djelatnošću, bavila i kopiranjem glazbenih kasete. Danas su poznati izdavači tonskih nosača HRT, Zagrebačka filharmonija i Hrvatsko društvo skladatelja.

Dana 1. listopada 1991. Jugoton mijenja naziv i postaje Hrvatska naklada zvuka

Slika 17. 1992. Jugoton postaje Hrvatska naklada zvuka i slike, a u reklamne svrhe rabi se naziv Croatia Records. 1. 8.. 1994. Hrvatska naklada zvuka i slike postaje dioničko društvo; snimio: Veljko Lipovšćak

i slike, a za promidžbene se svrhe služi nazivom Croatia Records. (sl. 17.). Ta tvrtka 1. kolovoza 1994. postaje dioničko društvo.

Djelujući na području bivše Jugoslavije, Jugoton je postao najveća tvrtka za proizvodnju tonskih nosača i u prodajnom je smislu pokrivaio cijelo područje, a zbog praćenja i primjene svjetskih trendova u proizvodnji tonskih nosača odlikovala ga je zavidna tehnička kvaliteta. Visokim

nakladama popularnih i komercijalnih programa narodne i zabavne glazbe Jugoton je dao velik doprinos hrvatskoj kulturi snimljenim programom ozbiljne glazbe (oko 815 djela nastalih od 10. st. do danas), proze, drame i dječje literature (64 djela pisaca od renesanse do današnjice), jazza i izvorne narodne glazbe. No, nažalost, u Hrvatskoj još nema jedinstvene ustanove poput fonoarhiva koja bi se sustavno brinula za opsežnu zvučnu baštinu.

LITERATURA

1897-1997, 100 YEARS OF EMI. Gramophone, 1997/II.

Čarobna igla. Rijeka: Muzej grada Rijeke, 2001.

Diskografija u SR Hrvatskoj. Zagreb: Zavod za kulturu Hrvatske, 1984.

OBZOR, Zagreb, 1890. / 14. III.

Walter Bruch. *Von der Tonwalze zur Bildplatte.* Funkschau, 1977.

Martin Fischer. *Faszination Schellack, Battenberg Verlag.* Regenstein, 2006.

Gabriel Goessel: *Fonogram, Radioservis.* Praha, 2001.

Herbert Juttemann. *Phonographen und Gramophone.* Braunschweig: Klinckschmidt & Biermann, 1979.

Franz Lechleitner. *Erste Kroatische Schallplatte, Phonogramarchiv.* Wien, 2008.

Veljko Lipovšćak. *Fonografija u Hrvatskoj 1927. – 1997.* Zagreb: Tehnički muzej, 1997.

-Kratki pregled važnijih izuma

-Iz povijesti hrvatskih zvučnih zapisa na 78 okretaja

Geza Gabor Simon. *Der Ungarische Schallplattefund und seine Geschichte /10.Diskografentag.* Hildesheim, 2009.

HISTORY OF SOUND RECORDINGS IN CROATIA

Croatian citizens encountered “the talking machine”, i.e. the phonograph, in March, 1890 for the first time. However, the history of sound recordings in Croatia started with the appearance of the gramophone record at the beginning of the 20th century. About 15 foreign companies recorded Croatian performers play Croatian and foreign programmes, and records sold in about ten shops. In the mid 1920s electrical recording of gramophone records started. It was then that the first Croatian factory of gramophones and records, Edison Bell Penkala (EBP) was founded, which was in operation until the 1940s. Between the two wars, there were, apart from EBP, five foreign companies recording programmes for the former Yugoslavian market. At that time, Elektron, which later became Jugoton, started its business. At the beginning of the 1990s Jugoton was renamed to Hrvatska naklada zvuka i slike (Croatian Edition of Sound and Image) - Croatia Records. At the end of the 1950s, the era of shellac plates was over, and the era of vinyl records began, lasting until the mid 1990s. At the beginning of the 1970s, a compact cassette (MC) was launched, replacing the record, but its manufacture was cancelled at the beginning of the 21st century. Jugoton, i.e. Croatian Edition of Sound and Image, made a major contribution to the recording of Croatian cultural heritage by making it available on sound carriers.